

Kvinnelige erfaringer og mannlige erindringer

Betraktninger om tysk erindringskultur knyttet til det militære sammenbruddet i øst og kapitulasjonen 1944-1945

Jorunn Sem Fure

Hvem har eierskap til nasjonalt betydningsfulle historiske erfaringer, og hva skal regnes som hendelser av historisk betydning for nasjonen?

I denne artikkelen er det nettopp diskrepansen mellom opplevd og fortolket historisk erfaring som skal undersøkes, først med henblikk på de forhandlinger og posisjoneringer som foregår innenfor erindringsfellesskapet og deretter med et blikk på kjønnsdimensjonen i representasjonen av fortidens hendelser. En hovedtese er at kvinners erfaringer på enkelte områder blir marginalisert og redusert, mens de på andre områder blir universalisert, generalisert og «avkjønnet».

Artikkelen tar utgangspunkt i sammenbruddet av den tyske militærfronten i øst og den påfølgende flukten og fordrivelsen av anslagsvis 12 millioner tyske sivile fra områder som fra 1944 og utover kom under kontroll av sovjetisk militærmakt (Sem Fure 2009). De kan deles i to hovedkategorier: Ca. 3-4 millioner var tyske statsborgere som befant seg innenfor de østlige provinsene av det tyske statsterritoriet fra før 1938, altså Posen, Schlesien, Øst-Prøyssen med Königsberg. De øvrige kom fra områder over hele Øst- og Sentral-Europa der tyske bosetninger hadde utgjort etniske minoriteter før krigen, og hvor de hadde tsjekkisk, polsk, ungarsk, rumensk eller ulike baltiske statsborgerskap. Først etter Hitlers ekspansjoner fra 1938 var mange av disse innbyggerne blitt

oppgradert til *Volksdeutsche* og innlemmet i Det tyske riket. Flukten og den påfølgende fordrivelsen fra etnisk tyske områder var ledsaget av omfattende massakrer og overgrep fra fremrykkende militære og paramilitære styrker. Den første massakren som ble dokumentert og rapportert gjennom tyske medier, fant sted 21. oktober 1944 i Nemmersdorf i Øst-Prøyssen. Det var en landsby som tyske tropper gjenerobret for en kort periode etter at Den røde armé hadde vært der og begått omfattende overgrep og massakrer på landsbyens beboere. Særlig var det kvinner og barn det hadde gått ut over, og det ble offentliggjort fotografier av barnelik med skjendet underliv og kvinnelik spikret i korsform på låvedører.² Nemmersdorf ble siden selve symbolet på den brutaliteten som ble assosiert med Den røde armés erobringer av de østlige tyske provinsene.

Fra kommunikativ til kulturell erindring

Dramatiske hendelser i fortiden inngår i berørte menneskers erfaringsgrunnlag. Over tid blir hendelsene nedfelt som kollektiv erindring innenfor et fellesskap av dem som engang delte disse opplevelsene og erfaringene. Over tid blir de også konstituerende for et utvidet fellesskap med neste generasjon, som får dem gjenfortalt og overlevert. Slik videreformidles fortidens hendelser i form av kollektive minner som inngår i en kontinuerlig identitetsdanningsprosess. I mange slike kulturelle og erindringspolitiske sammenhenger er det gjerne bestemte grupper eller personer som fremstår som erindringsforvaltere og tolkere av fortiden på vegne av det større fellesskapet. I løpet av transformasjonen av historisk erfaring til erindring, vil deler av erfaringsgrunnlaget ofte bli omtolket, nøytralisert, forsterket eller marginalisert, slik at det oppstår en avstand mellom opprinnelige erfaringer og den gjenfortalte virkeligheten (Rosenthal 1995). Historiske hendelser blir alltid opplevd av enkeltmennesker, enten de befinner seg i begivenhetenes sentrum eller randsone,

2 Det hefter i ettertid noe tvil om autentisiteten til disse fotografiske dokumentene, siden den tyske hæren kunne mistenkes for å drive såkalt *Greuel*-propaganda, redselspropaganda, for å oppildne tyskere i østområdene til å slåss videre og forhindre frivillig overgivelse av byer og landsbyer til russerne. Det er imidlertid liten tvil om at omfattende massakrer på tyske sivile fant sted, både i Nemmersdorf og mange andre steder.

som handlende aktører med innflytelse over begivenhetenes gang eller i en mer passiv posisjon som ofre, vitner eller tilskuere. Det finnes ikke noe klart skille mellom disse posisjonene. Ofre eller tilskuere kan gå over i aktivt handlingsmodus og bli reagerende, og vice versa.

De som har vært til stede og kan berette om det de var med på, kan uansett aktiv eller passiv rolle regnes som tidsvitner. Så lenge tidsvitnene lever og kommuniserer med hverandre og med sine etterkommere, har vi med en kommunikativ kollektiv erindring å gjøre (Welzer 2002). Siden blir hendelsen fastholdt i tekstbunden dokumentasjon i arkiver, historiebøker eller visuelle og/eller auditive lagringsmedier (Assmann 1999). Fortiden går siden over i en fase der den blir gjenfortalt, analysert, tolket og representert av andre enn dem som var der da det skjedde, tidsvitnene. Historien blir en sak ikke bare for historikere og arkivarer, men også for journalister, og den blir råstoff for bøker og film. Politikere refererer til historien for å begrunne samtidige standpunkt. Da er vi over i den fasen Aleida Assmann kaller den kulturelle erindring (Assmann 1999). Den kan enten være fastlåst, stivnet i en autorisert, dominerende versjon, eller omstridt og dynamisk, i stadig endring. Konkurrerende versjoner kan stå mot hverandre, enten som gjensidig utelukkende eller som versjoner som ligger nær hverandre, avhengig av den kulturelle og politiske konteksten.

Dette er en faseovergang som kanskje først og fremst skjer når tidsperspektiver forskyves. Vi kan lett relatere dette til norske okkupasjons erfaringer. Når dagens nyfødte vokser til og blir historieinteresserte, vil de fleste av dem ikke lenger kunne finne personer i sine omgivelser som kan fortelle egenopplevde historier fra krigens dager. De må gå til andre kilder. Det som skjer i overgangen fra et kommunikativt til et kulturelt erindringsfellesskap, er ikke bare et spørsmål om distanse i tid, det kan også være et spørsmål om etablering av og eventuelt kamp om fortolkningshegemoni.

Politisering av minnet om fordrivelsen

Fordrivelsen av etniske tyskere fra Øst-Europa førte til at hver femte innbygger i forbundsrepublikken etter 1945 hadde bakgrunn som flyktning

eller fordreven. I den første tiden etter kapitulasjonen forbød de okkuperende allierte maktene alle former for organisering av flyktningene, fordi de fryktet at det skulle oppstå revansjistiske, militante politiske miljøer. Da organisasjonsforbudet ble lettet, vokste det frem en skog av organisasjoner som på 1950-tallet ble samlet under paraplyen av en interesseorganisasjon for de fordrevne, *Bund der Vertriebenen* (BdV). Fra 1950-tallet var flyktningene også representert av et eget politisk parti som nådde opp på delstatsnivå i Schleswig-Holstein, *Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten* (BHE). Det viktigste målet for disse organisasjonene var å fremme de sosiale og økonomiske interessene og forsvare de juridiske rettighetene til medlemmene, som var eiendomsløse flyktninger i eget land. Kravet om integrering og økonomisk gjenreisning var kombinert med et politisk krav om revisjon av de grensene som ble avtalt mellom seiersmaktene i Potsdam sommeren 1945, og en rett for flyktningene til å flytte tilbake til sine gamle hjemsteder.

Umiddelbart etter krigen ble det på initiativ fra tyske myndigheter satt i gang en innsamling av dokumentasjon om overgrep, forbrytelser og drap begått av sovjetiske og sovjetisk-allierte enheter. Formålet var å underbygge en argumentasjon om at disse statene ikke respekterte folkeretten eller de etniske tyskeres menneskerettigheter, og at Polen ved hjelp av sovjetisk maktbruk hadde annektert tyske provinser uten grunnlag i internasjonal rett. Dette arbeidet ble ikke bare prioritert av de fordrevne, det utgjorde også det mest ressurskrevende og omfattende historiske dokumentasjonsprosjektet som ble satt i gang av tyske myndigheter etter 1945 (Schieder, 1954–1963). Det var altså ikke de nazistiske forbrytelser, men forbrytelsene mot etniske tyskere som beskjeftiget etablerte historikere og de politikere som ga dem bevilgninger i den tidlige etterkrigstiden.

Innenfor miljøene av fordrevne, som også strakte seg inn i de store partiene – som det sosialdemokratiske SPD, og særlig det kristendemokratiske CDU-CSU – ble det utformet et historiesyn og en narrativ fremstilling av fordrivelsen som i de første årene etter 1945 ble en integrert del av tysk nasjonal selvforståelse. Den ble understøttet av institusjoner som drev historisk dokumentasjon og publikasjon, av stiftelser som etablerte og drev Heimat-museer, og av et spekter av organisasjoner og miljøer som arrangerte sosiale og kulturelle treff for de fordrevne, såkalte *Heimat*-treff.

Det viktigste grunnlagsdokumentet denne bevegelsen produserte, og som det fortsatt vises til i BdV, er de fordrevnes charter; *Charta der Heimatvertriebenen* fra 1950. Her defineres den forbrytelsen de tyske sivile var blitt utsatt for som en forbrytelse mot menneskeheten. De som undertegnet, ga samtidig avkall på hevn og gjengjeldelse. De formulerte en visjon om at et fremtidig Europa skulle befolkes av frie folk innenfor frie nasjonalstatlige rammer. Den såkalte hjemstavsretten, *Heimatrecht*, som vanligvis blir sett som en negativ rett til *ikke* å bli fordrevet, ble i dette dokumentet definert som en positiv rett til å bo der man er født eller der man bor og eier land (de Zayas 2001). I charteret blir denne retten beskrevet som en primær, gudsinnstiftet menneskerett. Det er i dag ingen internasjonal folkerettslig enighet om dette prinsippet. Selv om dokumentet tok avstand fra hevn og gjengjeldelse, var det likevel klart at ingen av dem som undertegnet, aksepterte den grensedragningen som i 1945 ble gjort av de seirende maktene. Bruken av begrepet «frie nasjoner» – *freie Völker* – viser til Woodrow Wilsons prinsipp om selvbestemmelse. I BdVs tolkning av dette begrepet betyr det rett for enhver nasjonal gruppe, ikke bare stater, til eget territorium og til selvbestemmelse når det gjelder statstilhørighet. Fordrivelsen av etniske tyskere fra områder de hadde befolket i generasjoner, utgjorde ifølge denne forståelsen et vedvarende brudd både på Wilsons prinsipp og på menneskerettighetene.

Charteret ble undertegnet av rundt 50 personer. Det er verdt å merke seg at ingen av dem som undertegnet, var kvinner. Dette til tross for at fordri- velsen og flukten var en hendelse som desidert rammet flest kvinner. BdV fikk stor oppslutning om den versjonen av historien som ligger til grunn for den kollektive tradisjon innenfor disse miljøene, men den har også vært sterkt utfordret. Fordrivelsen var isolert sett en traumatisk opplevelse. De involverte kunne tilsynelatende plasseres i to enkle kategorier: Ofrene, de som passivt ble utsatt for lidelser og overgrep, tilhørte den tyske, ubeskyttede sivilbefolkning. På den aktive siden finnes de som truet med og som utførte krigs- og voldshandlinger; i de fleste tilfeller dreide det seg om russiske, polske eller andre østeuropeiske militære og paramilitære enheter.

Okkupasjonen og fordri- velsen førte med seg omfattende overgrep og var samlet sett en stor tragedie for den tyske befolkningen i de sovjetisk- kontrollerte områdene. Men disse overgrepene fant sted i en tid da andre

hendelser som var enda mer dramatiske, og enda mer politisk styrt, utløste uskyldige menneskers lidelse og død. Folkemordet på de europeiske jødene i øst og den germanske koloniseringen som innebar massaker og omfattende folkefordrivelsler av slaviske grupper, pågikk *samtidig* som fordrivelsen av tyskere startet. Mange av gasskamrene og krematoriene i dødsleirene var fortsatt varme da de første sivile tyskere ble massakrert og drevet på flukt i Øst-Prøyssen. Ofrene i dødsleirene var primært jødiske eller av ulik slavisk bakgrunn. De ansvarlige var primært tyskere, men ofte med assistanse fra frivillige fra andre nasjoner.

Fordrivelsen av 12 millioner tyskere fra østområdene skjedde ikke spontant, den hadde en forhistorie. Fordrivelsen fant sted få år etter en ekspansiv og brutal erobringsskrig som la store deler av Europa under tysk herredømme. Den fant dessuten sted umiddelbart etter en planlagt og langt på vei gjennomført masse mordpolitikk, en politikk som inngikk i denne erobringsskrigen. *Generalplan Ost* tok sikte på å fjerne 30 millioner slaver, utrydde samtlige jøder og slavebinde resten av de ikke-ariske befolkningsgruppene i de samme områdene (Rössler og Schleiermacher mfl. 1993).

Når en skal foreta en historisk-analytisk tilnærming til alle disse hendelsene som fant sted innenfor samme tidsrom, samme politiske konflikt og samme geografiske rom, er det opplagt at hendelsene må sees i sammenheng. Vi må stille spørsmål om årsakssammenhenger. Det er rimelig å hevde at uten det tyske angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941 (*Operation Barbarossa*), uten iverksetting av *Generalplan Ost*, uten folkemordet på de europeiske jødene og andre offergrupper, ville det ikke ha funnet sted noen systematisk fordrivelse av etniske tyskere fra disse områdene. Dette er naturligvis en kontrafaktisk påstand. Det var et sterkt spenningsforhold mellom etniske grupper i de heterogene grenseområdene innenfor ulike stater i Øst- og Sentral-Europa i tiårene etter første verdenskrig, og det skjedde overgrep fra flere sider. Men en storstilt etnisk utrensning av tyske minoriteter i en tidsavgrenset aksjon fra Baltikum til Balkan og Ural, det er det umulig å tenke seg uten den tyske rase- og erobringsskrigen fra 1941 som bakgrunn.

For den tyske nasjonen, og særlig for dem som var fordrevne og flyktninger, ble følgende spørsmål påtrengende etter krigen: Hvordan kunne

man finne en fortolkningsramme og en kollektiv erindringsmal som kunne gi mening til fordrivelsen og de tragedier som rammet den tyske befolkningen, uten å ta med dette bakteppet av rasekrig og folkemord?

Ulike erindringsmodeller

Gjennom etterkrigstiden kan vi registrere flere forsøk på løsninger når det gjelder dilemmaet i den tyske nasjonens bearbeidelse av den nære historien. Noen har til tider vært mer dominerende enn andre, men alle har hatt sin plass i offentligheten og de eksisterer fortsatt, side om side.

Det første forsøket på å finne en felles forståelse kan kalles den kronologisk og tematisk selektive erindringsmodellen. Her står kronologien sentralt, og man opererer med to tidsperspektiver: det korte og det lange. Det korte tidsperspektivet understreker at tragedien startet i 1944, med Nemmersdorf, og varte til 1947–48, da fordrivelsen stort sett var over. Man hevder faktisk at forbrytelsen ennå pågår, fordi overgrepene og tapet av hjemland ikke er erkjent, ikke er sonet eller søkt kompensert. Folkerettsjuristen De Zaya, som er nært knyttet til BdV, hevder at fordrivelsen var i strid med folkeretten, en handling som blir opprettholdt ved at de fordrevne fortsatt nektes returret til sine opprinnelige hjemsteder.³ Enkelte innen bevegelsen har også hevdet at status som flyktning, med rett til retur, i prinsippet også bør gå i arv til neste generasjon.

I det lange historiske perspektivet står den 700 år lange tyske koloniseringen av østområdene sentralt, og tesen som fremholdes, er at denne skjedde med fredelige, byggende midler. I et stort ti binds historieverk om den tyske historien i øst (Conze, 1992–1999) er dette et fremtredende perspektiv. Tittelen antyder også at det er tysk kultur som har dominert og satt premissene for den kulturelle utviklingen i øst. *Historien om tyskerne i øst* ville vært en mer adekvat tittel, en tittel som kunne ha åpnet for å undersøke om ikke også andre etniske grupper og kulturkretser hadde

3 Det er i dag ingen internasjonal enighet om dette prinsippet. Menneskerettighetene skal ivareta alle menneskers ukrenkelighet og slår fast retten til ikke å bli utsatt for overgrep, men de foreskriver ikke hvilke rettigheter individer eller grupper har etter en krenkelse, som for eksempel en fordrivelse. Disse spørsmålene ble aktualisert under krigen på Balkan i 1990-årene, uten at det førte til noen folkerettslig avklaring av dette problemfeltet.

satt sitt preg på denne delen av Europa. Populærhistoriske utgivelser fra forlag knyttet til de fordrevne er stadig preget av teoremet om en vestlig europeisk og tysk/germansk kamp for sivilisasjonen mot et slavisk barbari som representerte en trussel om de-sivilisering. I dette historiebildet handler både første og andre verdenskrig om forsvar av tysk og vestlig sivilisasjon, og hendelsene i 1944 brukes til å bekrefte at angsten for alt som kom fra øst og fra slaviske folk, var reell. Det slaviske barbari og den moderne varianten, bolsjevismen, hadde jo vist sitt sanne ansikt i Nemmersdorf. Ofrene i denne fortellingen var tyske, overgriperne slaviske. Jødene hadde ikke noen sentral plass i dette bildet. I BdVs retorikk om folk og territorier har ikke europeiske jøder eller andre minoriteter uten tradisjonell hjemstavn noen plass. Traumaet var flukten og fordrivelsen, og det var den tyske folkegruppen som sto i sentrum og hadde behov for helbredende erindringsarbeid. Disse holdningene var særlig utbredt i Vest-Tyskland. På 1950-tallet ble det ofte holdt minnegudstjenester, og det ble opprettet en rekke minnelunder og monumenter over ofrene for flukt og fordrivelse. Man søkte også å utforme politiske tiltak for å lindre denne gruppens lidelser (Wiegand 1992).

Den andre erindringsmodellen kan vi kalle fortielse og marginalisering. Den første modellen, som satte lidelsene på tysk side i fokus, ble raskt umulig å hevde i DDR. Der ble russerne sett som frigjørere, ikke som overgripere. Tyske ofre og særlig de mange kvinnene som var blitt voldtatt og mishandlet av russiske soldater, ble fortiet eller mistenkeliggjort. Begrepet *Vertriebenen* (fordrevne) ble forbudt i offentlig språkbruk og erstattet med det semantisk nøytrale *Umsiedler* (de som flyttet). Det ble aldri åpnet for noen offentlig bearbeiding av sorg og traumer. Oppmerksomheten ble rettet mot kommunistisk gjenoppbygging, og vennskap med den tidligere fienden ble nærmest påbudt. Først etter gjenforeningen av Tyskland ble det mulig å ta opp temaet i full bredde i media og gjennom forskning (Schwarz 2004, Amos 2009).

Ettersom årene gikk, ble det også i Forbundsrepublikken vanskeligere å opprettholde en ren offerdiskurs på tysk side. Etter Auschwitz-prosessene på 1960-tallet og 1968-generasjonens krav om et grunnleggende oppgjør med fortiden, ble de tyske ofrene stadig vanskeligere å integrere i en krigsfortelling som mer og mer dreide seg om forbrytelser begått ikke bare av

den nazistiske staten og dens ledere, men av tyske menn og kvinner på ulike nivåer og på en lang rekke områder. I den nye forståelsen av historien om krigen var jødene nå hovedofre, tyskerne hovedsakelig gjerningsmenn. Tyske ofre ble en problematisk kategori. Det kronologiske perspektivet knyttet til årsaksforklaringer ble flyttet fra 1944 og bakover til 1930-tallet. Nazistenes maktovertakelse i 1933 og krigsutbruddet i 1939 ble de nye nøkkeldatoene i den allmenne historiske bevissthet. Det tyder på at tysk krigsskyld ble fastslått og oppfattet som sannhet av nye generasjoner tyskere, som ikke aksepterte den gamle tesen om kampen mot det østlige barbari eller det ensidige tyske offernarrativet.

Finnes det så en tredje erindringsmodell? Er det mulig å finne plass til alle disse hendelsene innenfor samme fortolkningsramme? Kan et bredere utvalg av tyske aktører få plass, først som deltakere i eller tilskuere til folkemordet og rasekrigen, deretter som ofre, utsatt for etnisk rensing og overgrep fra de samme nasjoner som var utpekt som fiender av Hitlers Tyskland? Det er hovedsakelig innenfor forskningen denne modellen tilstrebes som et ideal (Benz 1995, Ingrau og Szabo (red.) 2008), men den avspeiles også i moderate og ansvarlige politiske miljøer og innenfor de deler av media som er opptatt av å anlegge et historisk perspektiv som går ut over de nasjonale kategoriene.⁴ Denne modellen innebærer en erindringspolitisk tilnærming som balanserer ulike syn og integrerer et mer helhetlig perspektiv – som forsøker å yte alle ofre rettferdighet. Krig og krigsrelatert vold blir her også forsøkt kontekstualisert og beskrevet så adekvat og realitetsnært som mulig.

I fortsettelsen skal vi konsentrere oss om den første modellen, den selektive erindringen, fordi den tidlig ble kodifisert og politisert. Den har fortsatt mange tilhengere, og den har noen kjønnsespesifikke aspekter som det er særlig interessant å merke seg.

4 En lang rekke fremtredende personer i den vesttyske offentligheten, som den tidligere redaktøren av *Die Zeit*, Marion Gräfin Dönhoff og forfatteren Günther Grass, har forfektet slike perspektiver på den nære historien.

Kvinneres erfaringer – menns erindringer?

Krigserfaring og krigsrelaterte traumer blir opplevd ulikt; opplevelsen vil blant annet være påvirket av den enkeltes sosiale posisjon, kjønn og alder. Menns og kvinners opplevelse av flukten og fordrivelsen fra østområdene var vesensforskjellig, av flere grunner. Den mest åpenbare grunnen er at de befant seg på ulike steder og i ulike situasjoner. Da østfronten brøt sammen, var de fleste tyske menn i stridsdyktig alder allerede mobilisert og befant seg ved en eller annen krigsfront som militært personell, og de var dermed ikke en del av den sivile befolkning som dette rammet. Kvinner kunne også være mobilisert til ulike deler av krigsrelatert virksomhet, men de fleste var likevel geografisk knyttet til hjemmet og hadde ansvaret for familiens barn og eldre. Da Den røde armé nådde frem til bebodde tyske byer og landsbyer, ble den stort sett møtt av eldre menn, kvinner og barn.

En annen grunn til at menn og kvinner opplevde situasjonen ulikt, var at de hadde ulik status, og dermed et annet utgangspunkt for å handle. Menn var som soldater i posisjon til å kjempe mot, eller eventuelt trekke seg tilbake, fra konfrontasjoner med fienden. Kvinner hadde valget mellom å flykte, ofte ved hjelp av utilstrekkelige transportmidler og under kaotiske og farlige forhold, eller å måtte forholde seg passivt og vente på å bli okkupert av fienden, med all den usikkerhet dette innebar. Veiene langs fluktrutene var overfylt av militære kjøretøyer, og de ble ofte beskyttet fra luften. Det var vanskelig å nå frem til evakueringsbåter som gikk fra Østersjøkysten, og vanskelig å få plass om bord. Flere av disse ble også senket av russiske båter.

Både for de kvinnene som med sine barn valgte å begi seg på flukt, og for dem som ble værende, var lidelsene store. Mange barn og eldre frøs i hjel på veiene og måtte etterlates. Voldtekt, også av barn, fysisk mishandling, plyndring av verdier og i noen tilfeller av hele livsgrunnlaget, skjedde i stort omfang. Mange – både kvinner og menn – ble deportert og sperret inne i arbeidsleirer. Som i Nemmersdorf skjedde det også mange andre steder regelrette massakrer.

I ettertidens selektive erindringsmodell står de tyske kvinnene med sine lidelser som passive ofre for russisk/slavisk vold. Dette trer frem som det mest sentrale tema, og kvinnes lidelser blir fremstilt som lidelsene til et helt folk. Denne vinklingen finner vi blant annet i bøkene til den katolske

presten Johannes Kaps (Kaps 1962). Ofte underkommuniseres de tyske mennenes rolle, deres handlingsrom og handlingsevne. Da Den røde armé rykket vestover, skapte dette panikk, kaos og rådvillhet i byer og regioner, blant en befolkning som stort sett bare hadde sensurerte offentlige nyhetskilder eller ubekreftede rykter å forholde seg til. Det utviklet seg to syn på situasjonen og hva den krevde av handling, og disse synene kom i stadig sterkere motsetning til hverandre. Den offisielle holdningen kom til uttrykk i utholdenhetsparolene, *Durchhalteparolen*. Her ble befolkningen oppfordret til å ha ubegrenset tillit til føreren og den tyske krigsmaktens evne til å beskytte sivilbefolkningen, og til å snu situasjonen til endelig seier, *der Endsieg*. På den andre siden ble det etter hvert klart for dem som bodde nær fronten at det var stadig svakere grunnlag for slik tillit. Russerne ble ikke lenger møtt med effektiv motstand. Folk observerte tyske tropper på tilbaketog, og befolkningen var hjelpeløst utlevert til fienden.

Redselspropagandaen til nazilederne hadde beredt grunnen for den panikken som snart oppsto. Gjennom insisterende propaganda var det skapt et bilde av fienden som hemningsløse og mordlystne asiatiske horder. At de sovjetiske troppene faktisk kunne være styrt av et forståelig hevnmotiv, etter tre år med et brutalt, tysk okkupasjonsregime, ble underkommunisert. I løpet av årene 1941–1943 var over tre millioner sovjetiske krigsfanger – sønner, fedre og brødre – døde som følge av utsulting, arbeidsutnyttelse og regulære henrettelser. I tillegg var det millioner som levde som slavearbeidere under fryktelige vilkår over hele Europa. Alt dette var erfaringer som lå til grunn for det bildet de erobrende soldatene hadde av situasjonen.

For den tyske sivilbefolkningen kom trusselen utenfra, fra øst. Alt fra 1941 ble fortolkningsrammen lagt. *Operation Barbarossa* ble lansert som en preventiv krig, en krig som skulle hindre at bolsjevikene og jødene overtok og ødela Europa. De forestillingene nazistene spredte om at bolsjevikene var preget av asiatisk, primitiv og rå voldsmentalitet, var blitt dyrket frem av nasjonalistiske og høyre-radikale ideologer helt fra første verdenskrig. Disse forestillingene hadde satt seg dypt i folkelige oppfatninger om russere og polakker, og skapt en kollektiv angst. Da bildene fra Nemmersdorf ble spredt i tyske medier, bekreftet de at den asiatiske råskapen nå hadde krevd virkelige ofre. Begrepet *asiatisk* refererte antake-

lig til gamle fordommer om det primitive Orienten som motsats til det opplyste Vesten, *Das Abendland*. Det ble antydnet at de primitive asiaterne ikke hadde noen seksuelle hemninger, og at de så på kvinner som krigsbytte og objekter. I mange av de innsamlede øyenvitneberetningene blir det fremhevet at gruppevoldtektene ofte foregikk i fullt dagslys, i påsyn av andre soldater og foran øynene på ofrenes familiemedlemmer. Dette ble utlagt som en form for skamløshet som bekreftet bildet av de hemningsløse barbarene (Sander/Johr 1995). I dokumentasjon som ble gitt ut lenge etter krigen, heter det om de russiske soldatene adferd:

[...] en form for adferd og mentalitet som virker fremmed og frastøtende for europeiske forhold. Man må spore den tilbake til tradisjoner og ideer om fortsatt eksisterer, særlig i asiatiske regioner av Russland, som ser på kvinner som verdisaker, inventar og legitime plyndringsobjekter for seierherren. Faktum er at sovjetsoldaten av asiatiske opprinnelse utmerket seg ved en særlig råskap og mangel på moderasjon, noe som bekrefter at disse sidene ved asiatiske mentalitet bidro til disse eksessene. (Heinemann 1996: 370, gjengitt etter Schieder 1954, artikkelforfatterens oversettelse)

Ikke noe sted i det omfattende dokumentasjonsmaterialet som er publisert, blir det referert til den volden tyske drapsenheter utførte mot sivile, eller til det som foregikk innenfor de mange konsentrasjons- og dødsleirene drevet av SS i de *samme* områdene som fordrivelsen av tyskere fant sted. Rekkevidden av sivilisasjonssammenbruddet i øst blir i disse fremstillingene begrenset til å gjelde overgrep mot tyskere, og ansvaret for brutalisering og vold blir utelukkende lagt på Tysklands fiender. Det stilles heller ingen spørsmål om det mulige ansvaret på tysk side for å redusere katastrofens omfang, da den først avtegnet seg som en mulighet og deretter ble realitet.

Meldingene om de tyske nederlagene i øst og om hendelsene i Nemmersdorf kunne ha advart tyske ansvarlige myndigheter lokalt om at det var behov for evakuering. Planer var lagt, men de ble stort sett sabotert av lokale nazister, som holdt seg til utholdenhetsparolene. Defaitisme ble straffet med døden, og den borgermester eller lokale politimester som iverksatte evakueringstiltak, risikerte å bli anklaget for nettopp dette, og hengt. I stedet ble lokale myndigheter pålagt å mobilisere alt som fantes lokalt av mannlig

arbeids- og stridskraft. Unge gutter og gamle menn ble kalt ut i den siste kraftanstrengelsen, *Volksturm*, som innebar at de måtte grave pansergraver og møte en overmektig fiende med høyst utilstrekkelige våpen.

Befolkningen i de aktuelle områdene var hovedsakelig knyttet til landbruk; å flykte fra hus og hjem, ville også si å oppgi alt de hadde av verdier bundet i jord og fast eiendom. For bybefolkningen var det noe enklere å ta med seg penger og andre verdigjenstander, og i god tid planlegge å reise vestover, i alle fall så lenge jernbanen gikk. Transportkapasiteten på jernbanenettet ble imidlertid prioritert til to formål: Det ene var omorganiseringen av tyske tropper, enten det dreide seg om tilbaketrekking fra tapte fronter eller at de ble sendt til nye fronter. Det andre var transporten av jøder til dødsleirene, som fortsatte med uforminsket styrke. Deportasjonene fra Ungarn pågikk i stort omfang i hele 1944, og en siste transport av jøder fra rikshovedstaden Berlin ble sendt til Theresienstadt i februar 1945, da fluktkatastrofen i øst allerede var under full utvikling. Etter at deportasjonene stanset, ble det brukt store mannskapsressurser på å jevne dødsleirene med jorden og skjule spor av forbrytelsene.

Da meldingene om Den røde armés fremferd kom, økte naturligvis befolkningens panikk, og mange steder skjedde det en spontan, uautorisert evakuering. Hver enkelt familie tok beslutningen, og på landsbynivå oppstod det gjerne et lederskap som søkte å holde større grupper samlet. Hest og vogn var det viktigste transportmiddelet, men titusener la også ut på veiene til fots, bare med en drakjerre til hjelp. Målet var nærmeste by med jernbanelinjer, eller nærmeste havn der man håpet det foregikk evakuering med skip.

Fra Øst-Prøyssen var sjøveis evakuering mulig, og i Königsberg og Danzig ble troppeskip omdisponert til flyktningtransport. Flere hundretusener ble fraktet over til Danmark eller Nord-Tyskland. I denne forbindelse ble det største flyktningskipet – Wilhelm Gutsloff, overfylt med 9000–10 000 passasjerer – senket av en russisk torpedo, og knapt tusen mennesker overlevde. Breslau, den største byen i Schlesien noen timer øst for Berlin, utspant en av de store flyktningskatastrofer seg. Byen ble erklært som festning, og skulle dermed forsvares til siste mann. Det endte med et blodbad i en sønderskutt by. De sivile tapene var store. Desertører eller myndighetspersoner som hadde ønsket å erklære byen åpen for å

spare sivilbefolkningen, ble henrettet ved hengning i gatene. Da det omsider ble besluttet at byen skulle evakueres og det ble satt opp tog, utartet det hele til en kaotisk kamp om plass på perrongene, der mange ble trampet i hjel. Dette skjedde 20. januar 1945, det var mange minusgrader, og senere ble det funnet mange ihjelfrosne spedbarn som flyktende mødre hadde måttet legge fra seg for å redde sine større barn.

Lidelsene, dødsfallene og ulykkene i denne fasen av vill flukt og ureglementert evakuering skyldes ikke bare de fremrykkende soldatenes fremferd. Tysk sivil og militær ledelse, nasjonalt og lokalt, må ta sin del av ansvaret. Vinteren 1945, da flyktningetragedien utspant seg i rikets ytterkanter, prioriterte tyske myndigheter å organisere dødsmarsjer for hundretusener av forkomne fanger fra konsentrasjonsleirene, som måtte gå til fots gjennom de tilfrosne landskapene. Det hendte flyktningekolonner og fanger på marsj kunne se hverandre i øynene når de møttes i veikryss.

Den neste fasen av sammenbruddet var like dramatisk. Det var mange som ikke hadde klart å flykte eller ikke ønsket å flykte. De ble værende i landsbyene og på gårdene, ofte fordi alt de eide var bundet til fast eiendom og jordbruksvirksomhet. De regnet med at de nye makthaverne også var interessert i å opprettholde landbruksproduksjonen, og håpet derfor på en ordnet overgang og en mulighet til å få bli på sine eiendommer. Overgrepene mot sivile er vanskelig å kvantifisere, men beretningene er mange og likeartede over hele området som utgjør de tyske østprovinsene. De innsamlede beretningene ble fremskaffet dels ved at flyktninger ble tilskrevet og fikk utdelt ferdig oppsatte spørreskjema, dels gjennom beretninger skrevet av personer som hadde hatt et særlig ansvar, for eksempel prester, uten at det forelå noen felles mal.⁵

Dokumentasjonen inneholder beretninger om omfattende seksuelle overgrep, om plyndring og fysisk mishandling. Det fortelles om internering og tvangsarbeid, ofte ved at okkupasjonsmakten tvang tyske sivile til å utføre arbeid på sine egne bedrifter og gårder. Tyske menn i arbeidsfør alder risikerte også deportasjon til Russland. Noen steder ble kvinner og menn internert i leire. Den mest kjente var Lambsdorf, der flere tusen tyskere ble internert i påvente av utvisning. Denne leiren var beryktet for

5 Denne dokumentasjonen, hvor deler inngår i de publiserte bindene fra det store historieprosjektet fra 1950-tallet, ligger i Bundesarchiv, Bayreuth.

dårlige levekår og brutal fangebehandling. Den hadde tidligere vært benyttet av det tyske nazistiske regimet for polske politiske fanger og for russiske krigsfanger. Fra sommeren 1945 var det polske sikkerhetsstyrker som drev leiren etter svært brutale metoder.

Minnediskursens språk

De hendelsene som kan sammenfattes i begrepene flukt og fordrivelse, ble umiddelbart etter krigen definert som en samlet hendelse. Det gjaldt å dokumentere denne hendelsen, og beretningene som ble samlet, er i dag en viktig basis for den selektive, kollektive erindringen. Men dokumentasjonen var tilpasset et formål, og det som ble samlet inn, ble nøye avveid før det ble arkivert. Det er flyktningetragedier og overgrep mot sivile som dokumenteres, og ansvaret plasseres entydig på militser, russiske og polske arméavdelinger. En kan hevde at mønsteret i de beretningene som ble samlet inn, var forhåndsdefinert. Innsamlingen satte en standard, tilbød en rammefortelling og gjorde tilgjengelig et språk som denne gruppen senere har kunnet benytte for å verbalisere sine erfaringer. Dette språket har styrt minnediskursen, det har bestemt hva det har vært mulig å tematisere og verbalisere, og ikke minst har det ekskludert erfaringer som ikke passet inn i modellen. En tese jeg vil fremme, er at ettertidens dominerende erindringskultur har universalisert og abstrahert kvinnes erfaringer, mens de tyske menns erfaringer er pasifisert og retusjert eller holdt utenfor.

Det kollektive selvbildet til den tyske mann som naziregimet, særlig innen Wehrmacht og SS, hadde dyrket og fremelsket gjennom propaganda og mobilisering, fremhevet et krigerideal basert på forsvaret av nasjonale verdier, egne hjem, kvinner og barn. Men dette idealet hadde også en sterk komponent av erobring og kolonisering. De tyske soldatene i øst var langt utenfor sine egne nasjonale forsvarsområder. Formålet med krigen i de østlige områdene gjaldt ikke forsvar av hjemlig jord, men erobring av nytt land der tyskerne skulle oppkaste seg til herrefolk over det de oppfattet som mindreverdige raser.

Da krigslykken snudde og fienden lå an til å få overtak, ble de tyske soldatene tvunget til å erkjenne nederlag og tap av kontroll over eget territo-

rium, tap av egen frihet og for mange også tap av liv. Soldaten, som hadde kjempet i en erobrende seierssikker hær, ble mot slutten av krigen pasifisert – og han mistet rollen som forsvarer av nasjonens egne kvinner og barn. Hundretusener ble sendt i sovjetisk fangenskap. På dette punktet blir tyske menns erfaring inkludert i den store, kollektive kategorien for tysk lidelse, nemlig gjennom beretningen om de mange tyskere, soldater og sivile, som ble tatt til fange og deportert til Sovjetunionen.

For å gjenopprette den tapte soldatverdighet og redde en flik av selvbildet, ble det særlig blant de fordrevne lagt vekt på at offerstatusen også skulle gjelde de tapende soldatene. De hadde kjempet, men overmakten var for stor. Det moralske ansvaret for krigens konsekvenser ble dermed vellet over på fienden, ikke på egne ledere. Kravet om å frigjøre de tyske krigsfangene ble en gjenganger i tysk utenrikspolitikk gjennom hele Adenauer-epoken, uten at de tyske etterkrigsmyndighetene var spesielt opptatt av å erkjenne noe ansvar for de store tapene av liv og de lidelsene som sovjetiske krigsfanger hadde gjennomgått noen år tidligere.

Tyske menns rolle som aggressorer og angrepssoldater forsvant ut av bildet. I minnekulturen, på plakater og i henstillinger om å vise nasjonal solidaritet med krigens ofre, ble de fremstilt som heroiske forsvarere som tapte for en barbarisk og moralsk underlegen motpart. Ifølge denne selektive nasjonale fortellingen om fordrivelsen fra 1944 og i lys av det militære nederlagets konsekvenser, kunne det samme fiendebildet som nazismen hadde bygd opp, fortsatt gjøres gyldig langt inn i den kalde krigen.

Kvinnens erfaringer ble på lignende vis retusjert. Deres status som uskyldige ofre for slavisk aggresjon ble enerådende i minnekulturen, og bildet av den unge mor med to–tre barn i dårlige klær, med koffert og håndkjerre, er et typisk motiv på de mange monumentene som ble reist til ofrenes minne. Det er dette ikonografiske bildet som smykker forsiden på mange publikasjoner om fordrivelsen (se f.eks. Lemberg/Franzen 2001). Kvinnens reelle handlingsrom og handlingsevne, som faktisk var ganske betydelig, blir underkommunisert. Selv om mange opplevde voldtekt og andre overgrep, går det også frem av tidsvitnedokumentasjonen at svært mange også maktet å unngå eller avverge overgrep. Da okkupasjonen var et faktum, var det ofte landsbyens kvinner som fremtrådte som forhandlende mellomledd mellom beboerne og okkupasjentene, og mange steder

fant de frem til løsninger som fungerte på et pragmatisk plan. Gjennom den stiliserte polariseringen av offer–overgriper som eneste gyldige ramme for beretningene ble det vanskelig å få frem andre erfaringer. Men leter en gjennom de mange beretningene med et åpent sinn, finnes det mange hentydninger til medmenneskelige holdninger blant okkupasentene. Vi finner også beskrivelser av situasjoner der forholdet mellom befolkningen og de nye makthaverne raskt ble regulert og kom i ordnede og sivilisert former. Slike beskrivelser ble imidlertid sjelden tatt med i de mange publikasjonene som baserer seg på dette materialet.

Det stiliserte bildet av kvinnene som denne minnekulturen gir, låste dem til rollen som døtre, mødre og ektefeller. Deres handlingsrom ble redusert til roller innenfor hjemmets sfære, under beskyttelse av egne menn eller som passive ofre for fiendens overgrep. Tyske kvinner hadde imidlertid gjennom de siste krigsårene overtatt mye ansvar, som avløsere for mannlige produksjonsarbeidere i industri og landbruk, som familieforsørgere og som ledere i lokalsamfunnet. Ofte var det kvinner som var beslutningstakere og organisatorer av flukt under vanskelige forhold, og som i møte med den seirende krigsmakt tok ansvar for egen og andres velferd.

Denne sterke, handlende, kompetente kvinnefiguren ble i senere litterære fremstillinger fra fordrivelsen redusert til den passive offerrollen, særlig i menns forfatterskap. Det som oftest rammet kvinnene, men som de fleste faktisk overlevde, var voldtekt. Dette ble i politiserte sammenhenger gjerne omskrevet av menn gjennom eufemistiske utlegninger og innenfor en rasistisk fortolkningsramme. Under den kalde krigen, da kommunismen på ny var en fiende, men nå av det demokratiske Vest-Tyskland, ble den «asiatiske» råskap og voldtekt av tyske kvinner i etterkant av krigen omformet til en allmenn trussel om voldtekt av den tyske nasjonen. Trusselen fra øst var nå som før kommunismens ambisjon om verdensherredømme. På valgplakater for CDU ble dette billedmessig fremstilt i form av en mann med asiatisk utseende og med grove hender som begjærlig strekker seg etter det tyske territorium, eller kanskje hele det vestlige Europa (jf. valgplakat CDU 1949).

Selv om voldtektstraumet inngikk i allegoriske fremstillinger av den kommunistiske trusselen, ble den spesifikt kvinnelige overgrepserfaringen, med alt den innebar av fysiske og psykiske skader, aldri forsøkt bear-

beidet. Disse lidelsene ble heller ikke anerkjent som noe som burde utløse tiltak eller hjelp fra det offentlige. Voldtekt og skader som følge av voldtekt ble ikke inkludert i kategorien for krigsrelaterede personskader som ga rett til erstatning, slik for eksempel skader som var påført ved bombing ble. Graviditet etter voldtekt ble ikke møtt med utvidet rett til abort, eller rett til forsørgerhjelp etter at barna var født. Voldtekt i krig er en effektiv måte å rive i stykker solidaritet, tillit og samhold innen den nedkjempede befolkningen på, og gir en rekke emosjonelle kjedereaksjoner. Det skapes tvil om opphavet til egne kvinners barn, og dermed til nasjonens barn. Det skaper tvil hos menn om «deres» kvinners lojalitet og motstandsvilje, og forbitrelse hos kvinner mot egne menn som ikke kunne forsvare dem. Barn født av tyske kvinner som var voldtatt av russiske soldater, ble fornektet og utstøtt av mange familier, og av samfunnet som helhet.

Historikeren Elisabeth Heinemann har tolket tysk politikk på dette området som en negasjon av individuell kvinnelig lidelse og erfaring, og som en transformasjon av denne til det abstrakte, nasjonale nivå. Slik ble den enkelte kvinne overlatt til seg selv. Hun satt igjen med skader og traumer. Hun bar den individuelle skammen etter overgrepet og fikk ingen anerkjennelse som offer med rett til å bli omfattet av en nasjonal solidaritet som i prinsippet skulle omfatte alle ofre for fordrivelsen: «*As the experience of rape was de-gendered to apply to the nation, the state refused to recognise a uniquely female experience of victimisation by rape*» (Heinemann 1996: 373).

Fordi kvinners lidelse i seg selv er kulturelt kodet som uforskyldt, måtte den konkrete forbrytelsen mot den enkelte kvinne heves til et abstrakt nivå. Deres lidelse ble nasjonens lidelse, og krenkelsen de var påført, ble sett som en krenkelse av folket, og ikke minst av de menn som representerte de fordrevne. Et annet aspekt ved kvinnens erfaring som ikke ble anerkjent som politisk eller samfunnsmessig relevant etter krigen, var handlinger som viste evne til å ta ansvar og organisere. Etterkrigstidens vesttyske familiepolitikk ble formet uten hensyn til kvinners faktiske forsørgerrolle og innsats i arbeidslivet. Kvinnene mistet oppsigelsesvern, de fikk ikke noen lovfestet rett til lik lønn for likt arbeid, og sosiale ytelser ble kanalisert og utbetalt til mannen som familieoverhode. En dypt konservativ familie-, arbeids- og velferdspolitikkk fratok kvinnene den økonomiske

selvstendigheten som de de facto hadde oppnådd under krigsøkonomien, og som ansvarlige familieoverhoder.

Avslutning

Evnen til å erindre er en individuell egenskap alle mennesker har til å gjenoppleve fortiden i sitt eget indre mentale landskap. Kollektiv erindring kan ses som uttrykk for en generert sum av individuelle erindringer. I denne prosessen skjer det naturligvis en forenkling, av narrative strukturer og konkrete elementer, av alle de bilder den felles erindringen omfatter. For å oppnå status som kollektivt må dette genererte erindringsbildet inneholde tilstrekkelig med elementer som speiler individenes erindringer slik at de blir gjenkjennelige. Men det kollektive bildet kan også fortrengte og utelate elementer som for mange enkeltmennesker var sentrale.

Dermed oppstår det et spenningsfelt mellom egen erindring og kollektiv erindring. Innenfor dette spenningsfeltet kan en lete etter de erindringer som ikke kan tematiseres eller verbaliseres innenfor den etablerte rammen. Vi kjenner det godt fra den norske krigshistorien, der det først etter tiår med marginalisering av visse erfaringer kommer frem andre historier enn slike som bare handler om motstand eller svik. Ikke bare tyskerjentene og deres barn, men også mange andre grupper har nådd frem til offentlighetens interesse. Den foreløpig siste «glemte» gruppen som har fått sin historie fortalt gjennom en NRK-dokumentar, var østfrontsøstrene.

Denne formen for utvidet historiefortelling er en berikelse av minnekulturen. Den utfordrer ikke nødvendigvis de store tolkningsrammene som omgir krigsminnene – de nye fortellingene utgjør en palett av erindringer som viser til andre erfaringer, andre opplevelser og andre handlingsvalg enn det som oftest dominerer fortellingene fra denne tiden. I Tyskland har det aldri eksistert én omforent nasjonal, kollektiv erindring om tiden mellom 1933 og 1945, og det gjør det fortsatt ikke. Etter kapitulasjonen og gjennom de første år med gjenreising av et ødelagt land, både materielt og menneskelig, var det først og fremst det tyske folkets lidelser som skulle lindres. Folkesolidariteten skulle styrkes. Det ble holdt minnegudstjenester, og det ble reist minnesmerker for de tyske ofrene for krig, fordrivelse og bombing til langt inn på 1950-

tallet. Den allmenne holdningen til Hitler-regimet var at folket var blitt holdt som gisler for en aggressiv politikk, noe folket så ble kollektivt straffet for. Avvisningen av kollektiv straff og avvisningen av en bred fordeling av politisk og moralsk ansvar for krigen og dens følger, skapte dessuten grunnlag i Forbundsrepublikken for et fornyet samhold og en nasjonal kraftanstrengelse for å bygge opp landet materielt. Også i DDR ble Hitlers regime prinsipielt sett som adskilt fra det tyske folk – i alle fall fra arbeidsklassen – og den underliggende fascismen ble regnet som et tilbakelagt stadium kommunismen hadde gjort opp for. I Forbundsrepublikken vokste det etter hvert frem en trang til selvransakelse og en erkjennelse av at nazismen hadde hatt et bredt folkelig grunnlag, men denne form for fortidsrefleksjon og kritikk av egen politisk kultur fant aldri sted i DDR.

Etter at den kollektive fortidsbearbeidelsen i Vest-Tyskland gjennom rettsprosesser, historieforskning og politisk vilje til selvgransking begynte å ta innover seg omfanget av forbrytelsene, slo imidlertid pendelen ut til den andre siden når det gjaldt minnet om fordrivelsen. Gjennom erkjennelsen av folkemordet på jødene og omfanget av de umenneskelige lidelsene som i konsentrasjonsleirene hadde rammet folk fra alle deler av Europa, kom minnet om overgrep mot tyske ofre stadig mer i utakt med folks moralske instinkter. Nemmersdorf kunne ikke måles mot Auschwitz. Dermed ble Nemmersdorf trengt ut av den felles nasjonale tyske erindringskulturen og henvist til substrata av revisjonistiske, høyreorienterte miljøer.

Gjennom sin bok *Im Krebsgang*, som bygger på historien om flyktningetragedien og skipsforliset i Østersjøen, forsøkte Günter Grass i 2002 å hente fram de tragiske historiene om fordrevne østprøysere. Herta Müller har basert deler av sitt forfatterskap på skildringen av tyske fangers lidelser i sibirisk fangenskap på slutten av 1940-tallet. Hennes bakgrunn fra en tysk minoritet i Romania og hennes historier om denne gruppens erfaringer kunne også på 2000-tallet endelig diskuteres åpent i tyske medier, uten at det kom til spesielle kontroverser.

Hvilke veier den kollektive erindring om fordrivelsen tar i fremtiden, er et åpent spørsmål. Det pågår en debatt om et senter rettet mot fordrivelse, *Zentrum gegen Vertreibung*, som BdV ønsker å etablere. Men det er van-

skelig å oppnå politisk enighet om hvordan en skal balansere mellom det universelle fenomenet folkefordrivelse og etnisk rensning, og fremstillingen av den fordrivelsen som bare rammet de etniske tyskere (Sverresdotter Dypvik 2012).

Dette er ikke bare et internt, tysk erindringspolitisk problemfelt, det er også et utenrikspolitisk minnefelt. Det må nemlig ikke glemmes at tyske erindringer om krigen og fordrivelsen også har paralleller på polsk, russisk og tsjekkisk side, hvor helt andre historier lever i manns og kvinnes minne. Polakkenes kollektive erindring har lenge stått steilt mot den tyske. Her er det tyske aggressorer og polske ofre som dominerer minnediskursen. Bare langsomt har historien om polsk antisemittisme, om polakkers overgrep mot og drap på landets jøder, blitt et offentlig tema, uten at dette får overskygge erindringen om de høye dødstallene og de omfattende lidelsene som det tyske regimet påførte den polske befolkningen.

Slik har også historiefortellingen om fordrivelsen i Tyskland vekslet mellom å stå fremst i den nasjonale historiske bevissthet, for så å bli henvist til historiens overskuddslager. I dette spenningsfeltet vil den nok fortsatt lenge befinne seg.

Litteratur

- Amos, Heike: *Die Vertriebenenpolitik der SED 1949 bis 1990*. München 2009.
- Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München 1999.
- Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München 2006.
- Benz, Wolfgang (red.): *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. Frankfurt am Main 1995.
- Conze, Walter (hovedredaktør): *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, 10 bind. München 1992–1999.
- De Zayas, Alfred: *Heimatrecht ist Menschenrecht*. München 2001.
- Dypvik, Astrid Sverresdotter: *The role of Bund der Vertriebenen and its leader Erika Steinbach in the postwar German public discourse: a voice of the radical right? i: Karcher, Nicola og Kjøstvedt, Anders (red.): *Movements and Ideas of the Extreme Right in Europe. Positions and Continuity**. Berlin 2012.
- François, Étienne og Schulze, Hagen: *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 bind. München 2001–2008.

- Grass, Günther: *Im Krebsgang*, Göttingen 2002.
- Heinemann, Elisabeth: The hour of the woman: Memories of Germany's «Crisis Years» and West German national identity. I *American Historical Review*, 2-1996.
- Ingrao, Charles W. og Szabo, Franz A.J. (red.): *The Germans and the East*. West Lafayette 2008.
- Kaps, Johannes: Die Tragödie Schlesiens 1945/1946. München 1962.
- Lemberg, Hans og Franzen, K. Erik: *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*. München 2011.
- Rosenthal, Gabriele: Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbesprechungen. Frankfurt am Main 1995.
- Rössler, Mechtild og Schleiermacher, Sabine mfl. (red.): Der «Generalplan Ost». Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik. Berlin 1993.
- Sander, Helke og Johr, Barbara (red.): *BeFreier und Befreite, Krieg, Vergewaltigung, Kinder*, München 1995.
- Schieder, Theodor (utg.): Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, 8 bind. München 1954–1963.
- Schwartz, Michael: Vertriebene und «Umsiedlerpolitik». Integrationskonflikte in den deutschen Nachkriegs-Gesellschaften und die Assimilationsstrategien in der SBZ/DDR 1945 bis 1961. München 2004.
- Sem Fure, Jorunn: Gutes zuhause aber keine Heimat. War and postwar experience, narrative strategies and memory of the German expellees from the eastern German provinces after 1945. Stuttgart 2009.
- Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München 2002.
- Wiegand, Lutz: *Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985*. Frankfurt am Main 1992.